

צדיק בגאונות - גאון בצדקות: מרן החפץ חיים זצ"ל*

"אין בעולם תואר שישווה ל'חפץ חיים'. העולם מעריכו בתור צדיק גדול, מבלי לדעת שיותר משהוא צדיק הינהו גאון" (בשם הגר"ח מבריסק זצ"ל).

"לדעת ולהבין את גדלותו של החפץ חיים זצ"ל צריכים להיות כמו החפץ חיים" (בשם ר"א וסרמן זצ"ל הי"ד).

חז"ל בעומק ראייתם השכילו למצוא תארים הולמים לאפיין את המיוחד שבתנאים ואמוראים - בקי, חריף, דחיל חטאה, בור סיד וכו', אין ספק כי מי שזכה למשל בתואר "עוקר הרים" הצטיין גם ביתר המעלות שמנו חכמים, אך בבואם להגדיר את התכונה המיוחדת המאפיינת אותו הם בחרו בסגולה אחת מכל הסגולות היקרות אשר בלטה במיוחד באישיותו, והולמתה ביותר. ברור הדבר כי רק הם, שהשתנו במעלתם אל חבריהם, יכלו אל נכון למצוא נקודה זו. לאחר חתימת התלמוד, בדורות הגאונים והראשונים והאחרונים, אין מצוי עניין זה של חלוקת תארים "ספציפיים" לגדולי וגאוני תורה. האם נאמר על הרי"ף או על הרמב"ם כי בקיאותם עלתה על חריפותם? או האם מצאנו או שמענו כי הבית יוסף יוכתר בתואר מיוחד ממיני התארים?

והנה בדורות אחרונים עדים אנו לאיפיונם של גדולי התקופה. רבים עוסקים בנייתוח שיטתם המיוחדת בלימוד, והגדרת השטח בו הצטיינו ונרשמו לדורות. הזכרת שם מחבר הספר "אורים ותומים" למשל מעלה בפנינו באופן אסוציאטיבי את החריפות והפלפול של רבי יהונתן אייבשיץ בכל הדרם, "החתם סופר" הוא גאון ההלכה והאגדה שנתקבל כפוסק לדור ולדורות, רבי עקיבא אייגר - סמל ההבנה העמוקה, הגאון מרוגאצ'וב מפורסם בבקיאותו העצומה, הגר"ח מבריסק בדרך ההבנה והניתוח, ועוד כהנה וכהנה. והנה אצל רבנו ישראל מאיר הכהן מראדין בעל החפץ חיים התחרו שני התארים - הגאון והצדיק - זה בזה. ה"עולם" העריכוהו בתור צדיק גדול, והנה לפי עדותו של הגר"ח הנ"ל הערכה זו נבעה מתוך אי ידיעת גאונותו הרבה. האם הגר"ח בעצמו לא העריכו בתור צדיק גדול? ודאי שכן, מסופר על הגר"ח כי מדי שנה בשנה לפני הימים הנוראים שלח אל הח"ח שיזכירו בתפילתו, וכן נהג הגרי"ז זצ"ל אחריז עד לפטירתו של הח"ח.

* המאמר מתפרסם למלאת פ"ה שנים לפטירתו של מרן החפץ חיים זצ"ל (י"א בשבט תקצ"ט - כ"ד באלול תרצ"ג). מהדורה ראשונת של המאמר הזה פורסמה בעיתון 'שערים' גיליון ער"ה תשכ"ה.

הרמ"א כותב בסימן א "ולא יתבייש מפני בני אדם המלעיגים עליו בעבודת ה' תברך", ובמ"ב שם מביא את דברי הב"י "ועכ"פ לא יתקוטט עמהם, מפני שמידת העזות מגונה מאוד, ואין ראוי להשתמש ממנה כלל אפילו לעבודת ה', כי יקנה קנין בנפשו להיות עז אפילו שלא במקום עבודתו ית". וכבר רומז המ"ב לעיין ב'ביאור הלכה' שעל יד המ"ב כדי לבאר ביתר הרחבה את מוצא הדין ונימוקו, והנה שם מבואר יסוד גדול בעניין זה. ותוכן דבריו הוא כי הב"י איירי בלועגים על היחיד בעשותו מצוה, שאז לא יתקוטט עמהם, אבל אפיקורסים 'מתקני' הדת מצוה לשנוא אותם ולהתקוטט עמהם כדי להפר עצתם, והראיה מדוד המלך שאמר "הָלוֹא מְשַׁנְּאֶיךָ ה' אֲשָׁנָא וּבִתְקוּמְמִיךָ אֶתְקוּטָט, תַּכְלִית שְׁנָאָה שְׁנֵאֲתִים לְאֹיְבִים הִיוּ לִי" (תהילים קלט כא-כב), כלומר שעם המתקוממים ממש צריך להתקוטט כדי להפר עצתם. אולם גם במקרה זה, מוסיף הח"ח, עליו לפתוח קודם בשלום, ורק לאחר שלא נענה ינקוט באמצעים הנ"ל (ביחיד העובר עבירה לעצמו, עד היכן מצות תוכחה וכיצד על המוכיח לנהוג - מבואר בס' תרח סע' ב).

הקורא את תולדות חייו של הח"ח ומאבקו נגד זרם ההשכלה שומע כאן בהערתו זו הד לתקופה המאבק נגד מתקני הדת ופורצי הגדר. ראוי לעמוד כאן על המזיגה הנפלאה של גדולינו, תמימות מחד ותקיפות מאידך, הכל לפי הנסיבות ותנאי המקרה. ואולי יש להסביר את הפסוק "חֶקְרָנִי אֵל וְדַע לִבִּי בְּחִנְיִ וְדַע שְׁרַעֲפֵי שְׁכוּונתו לומר כי קשה לעשות מלאכה זו של שनाה לשם שמים שתהא בגדר משנאיך ה' בלבד בלי כל כוונה אחרת אישית פרטית, ועל זה אומר דוד המלך ע"ה כי רק הבוחן לבבות יוכל לדעת כי מה ששנאתים תכלית שנאה היה אך ורק משום שהם משנאיך.

א. ראיינו הברורה של הח"ח את המציאות ניכרת היטב בכמה הלכות. בשולחן ערוך סימן ג סעיף ב כתב המחבר שיהא צנוע בבית הכסא. וכתב רבנו הח"ח בביאור הלכה: "עיין בברכות ס"ב ע"א וע"ב דמפליג הגמרא במידת הצניעות, ובסמ"ק מונה צניעות למצוה דאורייתא. וראיתי באיזה מקומות שמתעצלין בבניית בית הכסא לרבים, ויש ע"י זה כמה מכשולות, שמלבד שחסר ע"י זה מידת הצניעות, עוד באין ע"י זה לכמה קלקולים. ראשית כמה מאות ברכות ושמות הקדושים נזכרים בכל עת לבטלה ע"י זה, דהלא ידוע מה שנפסק לקמן סי' צ"ב דאם אינו יכול לעמוד על עצמו שיעור שעה וחומש תפילתו תועבה, וכשיש בית הכסא סמוך לו והוא צריך לנקביו קודם תפילת י"ח לא יתעצל לילך ליפנות, משא"כ כשאין בית הכסא והוא צריך לחלוץ תפילתו לילך לביתו בוודאי יתעצל בזה, ויעצור עצמו עד אחר התפילה אם הוא איש המוני, ואפילו אם הוא בן תורה, שלא יתעצל עצמו לילך ולחפש איזה מקום או לילך לביתו עבור זה, עכ"פ יש ע"י זה ביטול תפילה בציבור. גם ביטול תורה מצוי ע"י

זה מאוד. גם יש ע"ז זה הלבנת פנים, כי יפגעו אחד בחברו. גם חשש סכנת נפשות, כי עומד החוזר מביא לידי הדרוקן. ועוד כמה וכמה קלקולים. על כן מצוה רבה לסייע בזה כדי להסיר המכשולות האלו מישראל, ויזכירו את שמו ית' בקדושה".

ב. להלן בשולחן ערוך סימן שו סעיף ו פוסק המחבר שחפצי שמים מותר לדבר בהם בשבת, כגון חשבונות של מצוה ולפסוק צדקה וכו' וללמדו ספר או אומנות - שגם זה חשבונות של מצוה, שאם אין לו אומנות עוסק בגזל (מ"ב ס"ק ל). וכתב בביאור הלכה: "דע, דתנאים איפלו בזה העניין בגמרא, דיש סוברין דצריך האב ללמד לבנו תורה וגם ללמדו אומנות [וה"ה אם מלמדו שידע לסחור, כ"כ בשה"ג], והתנא ר' נהוראי אמר מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד לבני אלא תורה בלבד, שכל אומניות שבעולם עומדות לו לאדם בעת ילדותו ולעת זקנתו מת מוטל ברעב, אבל תורה עומדת לו לאדם בילדותו ובעת זקנתו כשהוא חלש שנאמר וכו'. ומ"מ גם זה שמלמד לבנו אומנות צריך לכו"ע ללמדו מתחילה, וגם בעת שהוא עוסק במלאכתו, תורה ויראת שמים, דאי לאו הכי ימצא במלאכתו גופא כמה עניינים מאיסור גזל וגם עוד תקלות רבות ופירצת הדת לגמרי ח", ובפרט בימינו שהכל מתפזרין במקומות הרבה אשר אין עם ישראל שומרי דת התורה מצויין שם - אם לא יהיה קבוע בנפשו מנעוריו ידיעת התורה ושמירת המצות עלול ח"ו שיחלל שבת במלאכות גמורות שיש בהן חיוב סקילה. ואפילו בלימוד התורה שידוע שהיא מגני [מן היסורים] ומצלי מן החטא אמרו כל תורה שאין עמה מלאכה [וה"ה איזה עסק ג"כ הוא בכלל מלאכה, וכנ"ל בשם שה"ג] סופה בטלה וגוררת עוון, כ"ש בלימוד המלאכה בלא תורה בוודאי גוררת עוונות הרבה וגם פירצת הדת בכללו חס ושלום".

ג. מומחה מאין כמוהו היה הח"ח לשקול מעשה מכל צדדיו. בסימן כה סעיף גג דיני חליצת תפילין מעיר המ"ב על דין אשר רבים דשים אותו בעקביהם. וז"ל: 'ואנשים שנוהגים לקפל הטלית והתפילין ולהניחן בתיקן בעת אמירת קדיש, לא יפה הם עושים, דמאוד יש לכוון באמירת אמן יהא שמיה רבה'. לכאורה מידת חסידות לפנינו, אך לא כן הוא. מקורה של הערה זו הוא דין מפורש במחבר בשני מקומות, בסי' קפג סעיף יב כתב ש"אסור לברך והוא עסוק במלאכתו", ובסימן קצא סעיף ג "אסור לעשות מלאכה בעודו מברך", ומבואר שם במ"ב שדעת הפוסקים היא שהכוונה ב'מברך' לאו דווקא לברכת המזון כי אם לכל הברכות והתפילות, ו"מלאכה" כוללת אפילו תשמיש קל. ובט"ז בסי' קצא ס"ק א מוסיף שאפילו לעסוק בדברי תורה או במצוה אחרת אסור בעת אמירת ברכה או תפילה, ועל זה נאמר "והלכתם עמי בקרי", כלומר בדרך מקרה וארעיות. הנה דוגמא לדין מפורש בעניין חליצת תפילין המאפיינת את הסתכלותו החדה של הח"ח שמטרתה לראות כל מעשה אם הוא עומד במבחן כל דקדוקי ההלכה.

ד. מצות הכנסת אורחים מופיעה כגורם הלכתי בשני מקומות, בהל' שבת ובהל' סוכה. בעוד שבהל' שבת השאלה נוגעת רק לגבי הידור מצוה, בהל' סוכה השאלה עוסקת במצוה עצמה. בסימן רעא סעיף א כותב המחבר שכשיבוא לביתו ימהר לאכול מיד. וכותב על זה המ"ב שיש להקדים את הקידוש "כדי שיזכור שבת בעת תחילת כניסתו, דכל כמה דמקדמין ליה טפי עדיף, ומכיון שקידש צריך לאכול מיד כמבואר בסימן רעג סע' ג בהג"ה". והוא ממשיך: "ואם אינו תאב לאכול יכול להמתין מלקדש עד שירעב, שכבר זכר את השבת בתפילתו בבית הכנסת ויוצא בזה המצות עשה דאורייתא"... ואז הוא כותב: "ומ"מ נראה דהיכא דיש בזה משום שלום בית, או שיש לו בביתו משרתים או שאר אורחים, ובפרט אורח עני, לא יאחר בכל גווני, דכיון דהם מוטלים עליו לא יוכל לעכבם בשביל שהוא רוצה לקיים מצוה מן המובחר".

ה. כאמור כל זה לגבי הידור מצוה, אבל בהל' סוכה (סי' תקלט סעיף ה ובמ"ב ס"ק לה ובשעה"צ אות סז) הדיון הוא על מצות עשה דאורייתא, והשאלה היא אם מצטער פטור מן הסוכה גם בלילה הראשון. הרמ"א פסק שחייב, ומ"מ הכריעו האחרונים דלא יברך בזמן שירודים גשמים מחמת הספק. ובמ"ב כתב דראוי להמתין עד חצות שמא יפסקו הגשמים, ואז יוכל לברך ולצאת לכו"ע. ובשעה"צ פסק המ"ב דאם יש לו אורחים לא ימתין, אלא יאכל בסוכה כזית מיד ויוצא ממה נפשך. ויוצא חידוש דין, ואפשר עוד דלענין עניים דקיימי אם יעכבם מלאכול איסורא נמי איכא, דהם אינם חייבים לצאת כל הדעות, ואיכא חשש דבל תאחר, עיין ר"ה דף ד עמ' א. אכן, מיזוג של צדקות וגאונות העלתה הלכה זו.

ו. החזקת ידי עניים מופיעה שוב לגבי שמחת יו"ט בסימן תקכט במ"ב ס"ק יז, על דברי המחבר שחייב להאכיל לגר וליתום וכו'. כותב המ"ב: 'אבל מי שנועל את דלתי חצרו ואוכל ושותה הוא ובניו ואשתו ואינו מאכיל ומשקה לעניים ולמרי נפש, אין זה שמחת מצוה אלא שמחת כריסו וכו' (דברי הרמב"ם), ועל כן אינו מצוי שישאר עני ביו"ט בלי סעודה. אבל מה נעשה עם האומללים והנדכאים בעיר שמתביישין לפשוט יד ולבקש? וע"כ נהגו באיזה מקומות שקודם יו"ט הולכין נדיבי לב לבתי העשירים לקבץ עבור אלו מרי הנפש, ואשרי האנשים המשימין עין על זה, שמזכין לעצמן ומזכין לכל אנשי העיר'.

ז. בסי' רמד בדיון על השכרת עסק לגוי לשבתות, לאחר המו"מ ההלכתי בנידון מסיים המ"ב (ס"ק לה) "והבוטח בה" ואינו מחפש צדדי קולות על שבת אשריו". למדנו מכאן שחיפוש קולות יתירות כדי להבטיח פרנסתו ממיעוט בטחון בה' הוא. מאידך בנושא זה של "להקל בעת הדחק" מצאנו יסוד גדול בדברי המ"ב בסי' תקסה בביאור הלכה. הנושא שם הוא איסור חדש בזמן הזה, בו פסק המחבר כי חדש נוהג בזה"ז, ובמ"ב שם כתב לימוד זכות על אותם אנשים שאינם זהירים בזה, ומסיק דאף דאין למחות ביד המקילין מ"מ בעל נפש יחמיר לעצמו. ובביאור הלכה תמה

על אלו הנוהרין בדרך כלל מחשש איסור כל דהו, ובאיסור חדש אינם מחמירין כל עיקר. והוא כותב: "וסיבת הדבר ראיתי מפני שסוברין שמי שרוצה להיזהר בזה צריך להיזהר בכל החומרות, משמרים, ושכר, וי"ש, וכן בפליטת כלים, והוא דבר קשה להיזהר במדינות אלו, על כן סומך כל אחד עצמו על מנהג העולם להקל לגמרי. אבל לענ"ד אין נכון הדבר, דכי בשביל שקשה לו להיזהר בכל החומרות יקל לגמרי" וכו'. מעניין כי גם בספר חפץ חיים בעניין איסור לשון הרע מעלה הח"ח טענה זו כי יש אנשים אשר יצרו מסיתים כי בלאו הכי אי אפשר להישמר מלדבר דברים אסורים ועל כן אינם מקפידים כלל, והוא מסביר עד כמה הם טועים. יסוד זה של הח"ח באיסור חדש חשיבות מיוחדת לו בארה"ק לגבי שביעית, כי אפילו אם אי אפשר לשמור את כל החומרות, אבל מה שאפשר צריך להחמיר, ואין דנין אפשר מאי אפשר.

ח. בין יתר ההידורים בקניית אתרוג מזכיר הח"ח "וצריכין הסוחרים הגדולים לידע, כשמזדמן להם לקנות אתרוגים משני מקומות, אחד מישראלים ואחד מנכרים, ושניהם בענייני הכשר שווים הם, יקנו מהישראלים, וכמו דכתוב או קנה מיד עמיתך, ופירש"י, והוא מספרא, אם תרצה לקנות קנה מן ישראל חברך" (סימן תרמח שעה"צ אות עו). הנה לפנינו דין דאורייתא, שלפעמים מרוב דקדוק באתרוג עצמו נשכח דין זה. ויש לעיין מה הדין אם האתרוג של היהודי כשר אך של הגוי יותר מהודר. ואגב, הערה זאת של הח"ח נוגעת גם לגבי סוחר תלמיד חכם, שיש להדר לקנות אצלו כמבואר בפוסקים.

ט. על פסק הרמ"א סימן תרנו "אבל לא תעשה יתן כל ממונו קודם שיעבור" מוסיף שם במ"ב ס"ק י': "ואף דיצטרך ע"י זה אח"כ לחזור על הפתחים לא נוכל להתיר איסורי תורה, וזה אפילו בל"ת גרידא, כ"ש אם נודע הדבר לחייבי כריתות ח"ו, כגון שאינו יכול להשיג איזה משמרת להרוויח אם לא שמתרצה לחלל השבת לעשות בה מלאכה כשאר הפועלים, אסור לו לשמוע להם, ואף דנוגע זה למזונותיו ולמזונות בני ביתו אין לו להכרית נפשו עבורם". וגם בספר חפץ חיים כתב כעין זה, דגם אם ע"י שנמנע מלדבר לשה"ר יציקו לו ויפטרוהו ממשרתו - בכל זאת אסור לו לעבור איסורים, כי הלא ל"ת מדאורייתא הוא. לא חומרות יש כאן, כי אם פסקי הלכה ברורים ומפורשים.

י. אמונתו של הח"ח בגאולה מפורסמת היא, והיא משתקפת כבדרך אגב גם בתוך אחת ההלכות של המ"ב. בסי' תכח בעניין סדר קביעת המועדים מובא חידוש מעניין בביאור הלכה ד"ה כשר"ח, וז"ל: "... ויכן בפר"ח השיג על הטור ופירש השנים האריך עולה לפי חשבון וכמ"ש בספר תקון יששכר... וכן מצאתי עוד בשאר ספרים. אך לעניננו אין שום נפ"מ מזה, כי על שנים שעברו עד הנה מה דהוה הוה... ויתר השנים משך רב כמעט עד שנת **תתמ"ז** כתובות בלוח הטור כהוגן כפי מה שנראה מפר"ח שלא הגיה עליו, ואין לנו לדאוג כ"כ יותר כי בוודאי בעת ההיא **וגם הרבה קודם** יהיה הגאולה ונקדש על פי הראיה". אמירה זו מלמדת הרבה על הח"ח דוקא מתוך פשטותה.

יא. ולסיום עוד שני פסקים שמדברים בעד עצמם: בסימן רמב סע' א כותב המחבר את דינא דגמרא ש"מתקנת עזרא שיהיו מכבסים בגדים בחמישי בשבת מפני כבוד השבת". מעיר על כך מרן הח"ח הערה מעשית (מ"ב ס"ק ה): "ולפי זה צריך לזהר שלא לילך בחלוק אחד כמה שבתות, כדי שלא לעבור על תקנת עזרא... ובהמשך אותו סעיף מציין הרמ"א: "הגה. נוהגין ללוש כדי שיעור חלה בבית לעשות מהם לחמים לבצוע עליהם בשבת ויו"ט, והוא מכבוד שבת ויו"ט, ואין לשנות". ועל כך מעיר רבנו בביאור הלכה (ד"ה לכבוד שבת כו'): "ובעוונותינו הרבים היום התחילו איזה נשים להשבת המנהג ההוא ולקחין מן האופה, ולא שפיר עבדי, דמקטינים בזה כבוד שבת". הלכה למעשה!

ליקטנו מקצת מקומות אשר יתנו עידיהם על דרכו של הח"ח בפסק הלכה, ועל גישתו המיוחדת, ובה מקוריות מיוחדת במינה, לא בפלפול ואף לא בחיפוש חומרות - כי אם בפשטות. הוא בוחן את המעשה אשר יעשון בכור ההלכה על כל הסתעפויותיה, הן במישור של בין אדם לחברו והן בבין אדם למקום, בראיות מוצקות מהתנ"ך ומהגמ' שאין עליהן פירוכות. פשטות של גאוניות, שזורה ביראת שמים תמימה ועמוקה.

כזו הייתה אישיותו וכך הם גם ספריו. תנצב"ה. זכותו תגן עלינו.

והנה בגדר מצוה זו [עונג שבת] יש שלושה מאמרי חז"ל: א. הא דאמרו דצריך לענגו בדגים גדולים וראשי שומן ותבשיל של תרדין שזה היה מאכל חשוב בזמניהם, וכן בכל מקום ומקום לפי מנהגו יענגוהו במאכלים ומשקים החשובים להם עונג. ב. הא דאמרו דאפילו דבר מועט שעשאו לכבוד שבת קיים מצות עונג שבת, ואפילו כסא דהרסנא היינו דגים קטנים מטוגנין בשמן. ג. הא דאמר ר"ע עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות. וחילוק כל אלו המאמרים הוא באופן זה, דהיינו למאן דאפשר ליה צריך לכבדו כפי יכולתו. ומי שהשעה דחוקה לו ביותר, היינו שאין לו אלא רק מזון שתי סעודות לשבת, בזה אמר ר"ע עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות ואינו מחויב לא בשלוש סעודות ולא בכסא דהרסנא. ומי שיש לו ממון כדי לקנות מזה מזון שלוש סעודות ויותר מזה קצת, מחויב להוציא אותן על שבת כדי שיקיים שלוש סעודות וכסא דהרסנא. וה"ה מי שאין לו כלום והוא מוטל הכל על הצדקה, הרי הגבאים מחויבים ליתן לו שלוש סעודות וכסא דהרסנא עכ"פ, ובאדם נכבד הכל לפי כבודו, ולא אמרינן עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות אלא במי שעדיין לא נצטרך לפשוט ידו וליטול. ובמקומות שנוהגין הגבאים לקבוע לעניים רק שתי סעודות, ולא הסעודה שלישית, לאו שפיר עבדי, ועכ"פ בימות הקיץ בוודאי יזהרו בזה.

שו"ע או"ח סי' רמב מ"ב ס"ק א